

майбутнє: Науковий збірник / За заг. ред. П. Ю. Сапж, О. М. Швидак, І. І. Ярмошик та ін. – Т. 2. – Житомир, 2007.

14. *Еко.* – 2007. – 26 апреля.

15. *Еко.* – 2007. – 6 декабря.

16. Савенко О. Реалізація права власності на землю: окремі проблеми нотаріату // *Право України.* – 2003. – №5.

В. В. Ігнатенко

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ЕЛІТИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991 – 2008 РР.)

Процес формування і діяльності української селянської еліти в роки незалежності не можна розглядати без аналізу того соціального простору, у якому ця еліта самореалізується. Насамперед, мова йде про соціально-демографічні та структурні зміни, що відбулися в українському селі з початку 1990-х рр.

Метою статті є аналіз способів реалізації селянської еліти на тлі демографічної та структурно-соціальної динаміки селянства в роки незалежності України.

Кількісні втрати українського селянства за ці роки вражають. Якщо врахувати, що питома вага селян у 2005 р. від загальної кількості населення України складала 32,3% (15,3 млн. осіб), то втрати одного мільйона жителів села за роки незалежності дорівнювали біля 50% від загального скорочення населення країни. Це відбувалося на тлі "стрибка" коефіцієнта природного скорочення мешканців села з 3,4 на тисячу осіб у 1990 р. до 10,3 у 2005 р. Одним із результатів такого процесу стало зростання одноосібних господарств до однієї чверті від загальної кількості господарчих суб'єктів [2, 236; 6, 11 – 12; 9, 182].

Вікова структура сільського населення за цей період посилює сумну картину. Протягом 1990-х рр. група сільських жителів, молодша працездатного віку, скоротилася майже на 21%, а працездатного – на 16,7% на тлі лише 2,1% осіб пенсійного віку [2, 236].

Заслугує на увагу і міграція селян, яку з початку 1990-х рр. можна умовно поділити на дві хвилі. До першої належать переважно жителі міста післяпенсійного віку, які свого часу мігрували до міста, а згодом втратили надію можливості прожити на пенсію й отримання дітьми державного житла. Це зумовило їхнє повернення до села, на залишену батьківську спадщину. На початку 90-х рр. чисельність цих мігрантів дорівнювала близько 500 тис. Друга хвиля була представлена регулярним поповненням жителів міста за рахунок працездатних за віком селян. Співвідношення чисельності мігрантів цих двох хвиль дорівнювало 81% працездатних другої хвилі і 10% пенсіонерів, які були переселенцями першої хвилі й потім повернулися до села [8, 78].

У цілому, соціальні характеристики мігрантів свідчать, що вони посилюють вимивання із села найбільш освічених і молодих. Так, серед тих, хто переїхав до міста, близько 80% – селяни з освітою від вищої до середньої. Загалом протягом 1994–2004 рр. середній вік працюючих на селі зріс з 54 до 58 років. Одночасно чисельність освіченої молоді до 30 років скоротилася удвічі, а її частка серед працюючих складала 14% [4, 12; 6, 103; 7, 197].

Кардинальна зміна форм власності, руйнація старого типу колективного господарювання за відсутності нового призвела до домінування особистих господарств, а значить, і чисельності їхніх працівників. Уже за період 1990–2003 рр. кількість селян, зайнятих тільки в особистих господарствах, зросла з 681 тис. до 2,8 млн. осіб (у 4,2 рази), а у фермерських господарствах – з 0 до 142 тис. осіб [4, 12; 6, 103; 7, 197].

Нові виробничі відносини вимагають іншого типу освічених людей, серед соціально-професійних якостей яких превалює підприємливість. Сільське господарство і до 1990-х рр. за рівнем кадрового забезпечення відставало від інших галузей економіки, тепер же цей процес отримав особливу динаміку. Так, у 2001 р., із працюючих на керівних посадах і спеціалістів на селі, лише 34,4% мали вищу освіту [3, 554]. З огляду на загальну тенденцію зменшення чисельності керівників і спеціалістів, порушувалася традиційна пропорція в розстановці кадрів, насамперед дипломованих фахівців. Серед них значна кількість, здебільшого механіки й агрономи, ставали фермерами та власниками агропідприємств. У свою чергу це позначилося на віковій структурі цієї категорії аграріїв. Уже в 1997 р. біля 85% фахівців сільського господарства мали вік за 30 років, і лише 37% із них були з вищою освітою. Серед фермерів ця категорія зі спеціальною освітою складала лише 42% від загальної чисельності [3, 554].

Можна сказати, що фундаментальні соціально-структурні зрушення, які відбувалися в українському селі, створили новий об'єкт дослідження для науковців. Останні змушені були звертатися до категорій, які за визначенням не могли використовуватися до 1990-х рр. Так, аналізуючи життєвий рівень сільського населення на початку 90-х рр. деякі дослідники виділили п'ять майнових прошарків: жebraки, бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті. Дослідження дали показовий результат. Перша група зросла від 0,2 до 5,3%, друга – від 18 до 56,5%, третя – із 18,1 до 62%, четверта зменшилася із 58,9 до 27%, п'ята зросла з 4,1 до 7,7% [1, 190].

Дослідження аграрного представництва в політико-державній системі передовсім приводить до висновку про селянське походження більшості державних посадовців, навіть президентів, голів парламенту, зокрема, Л. Кравчука, Л. Кучми, О. Мороза, О. Ткаченка, І. Плюща, В. Ющенка. В Україні, де селянство завжди вважалося особливою функціональною підсистемою в державі й важливим чинником державотворення, виникає підґрунтя для формування так званої хліборобської еліти, представники якої проникають до владної еліти держави.

Концепція хліборобської еліти була розроблена В. Липинським, зважаючи на консервативну спрямованість його політичної думки. Однак, розглядаючи тезу про бажаність в Україні хліборобської еліти не лише як національної, а й як державної, дослідник констатував відсутність провідної ролі у владному механізмі хліборобського класу, який радше є пасивним виборчим знаряддям, гарматним м'ясом у руках різноманітних елітних груп і піддається анархічним настроям [5, 124]. Тим самим, не хліборобська еліта стає політичною елітою суспільства, а окремі представники селянської еліти стають частиною політичної еліти, свідомо чи

підсвідомо репрезентуючи власні інтереси, культурні норми й настанови угруповання, вихідцями якого вони є, а значить, через них певним чином реалізуються й інтереси селянства як верстви суспільства.

Набуття представниками селянської еліти владних функцій у державі має екстенсивну, інтенсивну і культурно зумовлену спрямованість. Екстенсивний шлях селянської еліти до влади реалізується на підставі досить активного в сучасній Україні просування до органів державної влади, але не через відстоювання інтересів свого класу, а через намагання вихідців із селян зробити суспільну кар'єру, підвищити свій статус, а також через потребу того чи іншого владного клану у політично діяльних, відданих йому посадових особах. Екстенсивність цього шляху пояснюється остаточною втратою цією елітою представників, що забезпечували б функціонування й розвиток підсистеми хліборобського класу.

Екстенсивний шлях мав певне історичне і політичне підґрунтя, закладене ще після Жовтневого перевороту, коли селянин був фактично позбавлений земельної власності, а те самодостатнє селянство, яке В. Липинський називав "підґрунтям хліборобської еліти", змушене було шукати щастя в місті і тим самим пролетаризуватися. До того ж, у колективній свідомості сформувалися психологічні стереотипи меншовартості селянства і навіть сприйняття селянина з тавром дрібнобуржуазності як носія ворожого для пролетаріату механізму відтворення капіталізму. Це створило умови для позбавлення спролетаризованими селянами у місті своїх традиційних ціннісних орієнтацій, звичаїв, так званого циклічно хліборобського прагнення діяльності та призвело до інтеграції вихідців із села до владно-партиїної еліти Радянського Союзу.

Такий рух селянської еліти існував на тлі руйнації аграрної держави, адже найбільш активні члени хліборобського класу позбувалися ознак і діяльності цього класу. Це свого часу забезпечувалося чинником індустріалізації села за умов примусової колективізації. Чинник індустріалізації міг би бути за інших умов параметром самоорганізації, порядку системи держави при перетворенні її на аграрно-індустріальну, як це відбувалося в деяких країнах Східної Європи навіть соціалістичного спрямування, наприклад, в Угорщині. В Україні і колишньому СРСР руйнація аграрної сфери призвела до дестабілізації держави в цілому і створила умови для переходу її в нову якість приватизації землі, створення ринкових відносин тощо на посткомуністичному просторі.

Проте, рух вихідців із села до партійно-господарчих структур мав і позитивні наслідки. Зміна владних еліт перетворює владну еліту на політичну, й у представників партій і рухів політичної еліти виникає нагальна потреба знайти нові вектори розвитку, спрямовані на здобуття або повернення влади. Нерідко такі вектори передбачають повернення до свого коріння і відновлення функціональної здатності забезпечити розвиток хліборобського класу, який може підтримати і висунути своїх кандидатів на здійснення державних функцій. Частково такі люди поповнюють партії аграрного спрямування (Аграрної та Селянської партій).

Другий шлях – політично прогресивний – полягає у цільовому рухові до політичної еліти керівників сільськогосподарських підприємств, агрофірм, які знають і відстоюють інтереси селянських верств

населення України. Вони є лідерами аграрних та деяких інших партій, народними обранцями у Верховній Раді, обласних і районних радах тощо. Однак цей шлях можливий лише за умови існування в аграрному секторі доволі крупних сільськогосподарських виробничих структур, адже представники приватних невеличких фермерських господарств здебільшого не мають можливості бути підтриманими значною кількістю виборців. Хоч найбільш активні з них знаходять інші шляхи ідентифікації себе як хліборобської еліти, зокрема, через профспілки, об'єднання приватних підприємців тощо. Цей шлях якраз і служить найбільш інтенсифікуючим чинником формування політичної свідомості в досить інертному, аполітичному селянському середовищі. Напрямами закріплення в сучасній Україні справжньої хліборобської еліти є проведення реальної приватизації землі, коли земля стане дійсною власністю селянина й управління нею буде відбуватися безпосередньо її власником, а не через прообрази колгоспів – КСП; підтримка власників землі через систему довгострокових кредитів у спеціалізованих банках, іпотеку під патронатом держави; вироблення стратегій розвитку кооперації в нових її формах тощо. Це створює умови для реального формування політично і владно активного селянства як панівної еліти аграрної чи аграрно-індустріальної держави.

Третій шлях для хліборобських верств населення України є доволі традиційним і випробуваним, що зумовлено здебільшого селянською спрямованістю розвитку культури. Цей шлях є рухом найбільш талановитих, творчо обдарованих представників хліборобської еліти до культурної і духовної еліт. Консервативна ідеологія українського селянина, поєднуючись із кордоцентричністю національного характеру як філософією серця (Г. Сковорода), перевагою емоційного над раціональним створює оптимальні умови для протистояння духовної еліти владній за умови деструктивної сили останньої. Духовна еліта виконує у суспільстві функції національної ідентифікації, а це значить що вона відстоює глибинні інтереси хліборобського класу – станового хребта української нації.

1. Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. *Бесконечно длящееся настоящее Украины: Четыре года пути.* – К., 1995.
2. Завальнюк О.Н., Рибак І.В. *Новітня аграрна історія України.* – Кам'янець-Подільський, 2003.
3. *Історія українського селянства: У 2 т.* – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2.
4. Кириленко І.Г., Бойко М.Ф. *Кадрове забезпечення АПК – важлива складова аграрних реформ // Економіка АПК.* – 2004. – № 11.
5. Липинський В. *Універсалізм у хліборобській ідеології // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий.* – К., 1998.
6. *Населення і трудові ресурси села / За ред. П.Т. Каблука, М.К. Орлатого.* – К., 2002.
7. *Ринок праці в Україні у 2003 році.* – К., 2004.
8. *Сільський сектор України на рубежі століть: У 2 т. – Т. 1: Потенціал сільського сектору.* – К., 2000.
9. *Україна в цифрах у 2004 році: Статистичний довідник.* – К., 2005.